

Sydhavnens fortællinger

Et kulturhistorisk overblik over Aarhus' Sydhavn med nedslag i industrihistorien fra begyndelsen af 1800-tallet og frem til i dag.

Line Toft Larsen
Lea Holding Nordstrøm
2019

98-41

Indhold

Fra provinsby til storby.....	2
Sydhavnen før havneudvidelserne	3
Badeanstalter.....	4
Sydhavnen etableres	6
Industrimagnater på Sydhavnen.....	9
C. Langballe og Søn.....	9
Energi i Aarhus.....	11
Aarhus Gasværk.....	11
Aarhus Elektricitetsværk.....	12
Midtkraft	13
Aarhus Oliefabrik A/S	15
Slagterier på Sydhavnen.....	20
Sydhavnen under 2. verdenskrig.....	25
Thorkild Juncker.....	25
4. juli 1944.....	26
Sydhavnen i dag	29
Konklusion.....	32
Litteraturliste	34

Forsidebilledet: Sydhavnen set fra syd. Foto: Den Gamle By, 1929

Fra provinsby til storby

Aarhus er en af Danmarks ældste byer, og siden byens opståen, har havnen været afgørende. Det ses tydeligt ved den først variant af bynavnet, Aros, der slet og ret betyder "Åens munding". Byen kan arkæologisk spores helt tilbage til omkring år 800.¹ Placeringen ved åens munding har siden den tidlige vikingetid givet lejlighed til permanent bosættelse, som i 900-tallet blev omkranset af en jordvold med tilhørende voldgrav.² Byen inden for volden havde en central placering i forhold til handel. Bønderne fra oplandet måtte rejse ind til byen og betale told for at tage del i byens torvedage, og sælge deres varer. Dette skabte grundlaget for, at Aarhus kunne udvikle sig og specielt åhavnen gav gunstige muligheder for handel. Købstaden blomstrede og udviklede sig løbende, på nær en stilstandsperiode mellem 1500 og 1700, hvorefter økonomien igen vendte.³ I forbindelse med industrialiseringen og dens økonomiske opsving kom flere fabrikker til byen. Omkring midten af 1800-tallet havde antallet og størrelserne af fabrikkerne udviklet sig så meget, at folk fra landet begyndte at flytte til byen for at tage arbejde. I 1840 havde Aarhus cirka 7000 indbyggere og befolkningstallet steg voldsomt op gennem 1800-tallet, således at der i år 1900 var omkring 50.000 indbyggere. Den store befolkningstilvækst og de mange fabrikker gjorde pladsen trang, og Aarhus ekspanderede ud over dens tidligere grænse.⁴

De nye fabrikker havde imidlertid en udfordring, idet købstadens handelsmonopol gjorde det økonomiske vanskeligt at flytte uden for byen. Omkring 1850 blev der i Aarhus gjort tiltag for at afhjælpe denne situation og den told, som sælgere og virksomheder skulle betale for at fragte deres varer ind gennem byportene, blev fjernet. Dette åbnede nu op for, at virksomhederne kunne placere deres fabrikker uden for bymuren og Næringslovens vedtagelse i 1857 satte blot større skub i udviklingen.⁵

¹ danmarkshistorien.dk - Aarhus

² Paludan, 1998, side 13-14

³ Dansk Center for Byhistorie - Danmarks købstæder: Århus

⁴ danmarkshistorien.dk - Aarhus

⁵ Korr Johansen, 1990, side 54 + danmarkshistorien.dk - Handel og byudvikling

Havnens udvikling, anlæggelsen af jernbanen i 1862 og toldændringerne i midten af 1800-tallet blev startskuddet til en voldsom ekspansion, der omdannede Aarhus. Byen udviklede sig fra en lille provins og blev efterhånden Danmarks andenstørste by, Jyllands hovedstad og det Aarhus vi kender i dag.⁶

En del af det, der kom til at forme Aarhus fra 1900 og frem var Sydhavnen og de industrimagnater, der med tiden placerede sig her. En stor del af Sydhavnens virksomheder har i kulturhistorisk perspektiv haft omfattende betydning for Aarhus. Gennem nogle nedslag i Sydhavnens industrihistorie vil denne rapport omhandle netop disse industrimagnater, deres historie og ikke mindste deres betydning for Aarhus.

Empirien til denne rapport spænder bredt, da der både har skulle findes generel viden om Aarhus og dens udvikling, samt meget konkret viden om de enkelte virksomheders historie og udvikling. Foruden sekundærlitteratur har vi anvendt en del trykt udgivet kildemateriale, såsom firmablade og kommunalrapporter. Ydermere har vi fået adgang til en del privatarkiver, samt gennemgået udvalgt offentlig tilgængeligt kildemateriale på Stadsarkivet i Aarhus og Rigsarkivet i Viborg. Vi har kontaktet de personer og firmaer, der har været relevante for at få et mere dybdegående indblik i områdets historie. Til udarbejdelsen af rapporten har vi også benyttet os af billedmateriale, opslagsværker så som Aarhus vejviser og kort over området, stillet til rådighed af Den Gamle By.

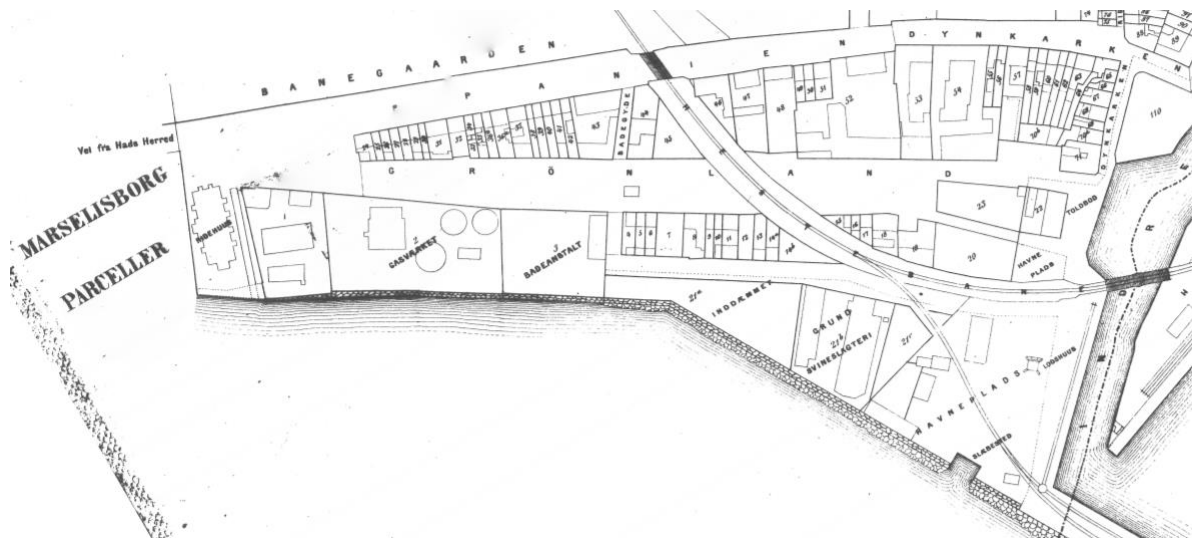
Sydhavnen før havneudvidelserne

Inden Sydhavnen blev udbygget til en del af industrihavnen i begyndelsen af 1900-tallet, lå blandt andet et militært ridehus på det dengang mindre område.⁷ På et kort fra 1870 ses foruden ridehuset også Aarhus Gasværk, en badeanstalt og et svineslagteri. Ydermere kan man på kortet også se, hvordan der på dette

⁶ Gejl, 1997, side 68-69

⁷ Byrådsjournal nr. 433-1896

tidspunkt har ligget en vej næsten parallelt med Spanien, kaldet Grønland. Indtil 1852 lå der på denne gade et trankogeri, der leverede tran til byens daværende gadelamper.⁸

Matrikelkort over området syd for åhavnen. Foto: Den Gamle By, 1870

Badeanstalter

Den omtalte badeanstalt anlagdes i 1848 omtrent midt på området.⁹ Tidligere badeanstalter i Aarhus havde blandt andet ligget længere mod nord omkring Skolegade, men på grund af nordre havneudvidelser var de nødsaget til at lukke eller flytte.¹⁰ Der var et ønske om en badeanstalt syd for byen og et stykke jord mellem det daværende trankogeri og de sidste huse, der lå på gaden Grønland blev valgt til projektet af borgerrepræsentationen. Derfor kunne A/S Søbade-Anstalten åbne i 1848. Badeanstalten bestod blandt andet af et badehus, et venteværelse, et haveanlæg, tre badevogne og omklædningsrum. Anlægget blev i 1850 rost i Aarhus Stiftstidende, hvor man kunne læse, at badeanstalten bød på "et smukt møbleret venteværelse", "en have til spadseregang" og "andre bekvemmeligheder".¹¹ Badeanstalten skulle fremme

⁸ Sejr, 1961, side 46-50

⁹ Rasmussen, 1990-91, side 10-11

¹⁰ Rasmussen, 1990-91, side 9

¹¹ Aarhus Stiftstidende - 15. juli 1850 - Aarhus

sundheden for byens borgere og havde i de første mange år stor succes, på trods af, at mange mente, at den lå langt uden for byen.¹²

Placeringen uden for byen var dog ikke anstaltens største problem. Trankogieriet, der var anstaltens nabo, lugtede fælt, og var til gene for anstaltens brugere.¹³ Med tiden kom desuden flere klager om vandets manglende friskhed, hvilket blandt skyldes, at den voksende industri langs kysten forurenede vandet.

Aarhus Gasværket blev i 1880 kommunalt, og man ønskede i denne forbindelse udvidelser. Man lavede derfor flere opfyldninger langs kystlinjen, hvilket gjorde at badeanstalten kom til at ligge imellem gasværkets opfyldninger og havneudvidelserne mod nord. Dette betød endnu mindre frisk vand i badeanlægget. Sundhedskommissionen klagede i sommeren 1885 da også til byrådet på grund af de uhygiejniske forhold.¹⁴ Senere på året blev grunden opkøbt af byrådet og badet lukket.¹⁵

Ved badeanstaltens lukning var der interesse for at opføre en ny badeanstalt syd for byen. Købmand og konsul Peter Wilhelm Rudolph Wulff fik allerede året efter tilladelse til at opføre en badeanstalt, hvortil han havde købt en grund på Hads Herreds Vej, 500 meter længere syd end den nedlagte

Badeanlæg ved Sydhavnen. På billedet ses "Den gamle sømfabrik" i forgrunden og Aarhus Gasværk samt Aarhus Kalkværk i øverste venstre hjørne. Foto: Den Gamle By, cirka 1890

anstalt.¹⁶

Badeanstalten blev i aviserne omtalt som "Aarhus sønder Badeanstalt ved den gamle Sømfabrik".¹⁷

¹² Sejr, 1961, side 49

¹³ Aarhus Stiftstidende - 22. september 1850 - Bekjendtgørelser

¹⁴ Sport og fritid, 2007, side 2

¹⁵ Rasmussen, 1990-91, side 18

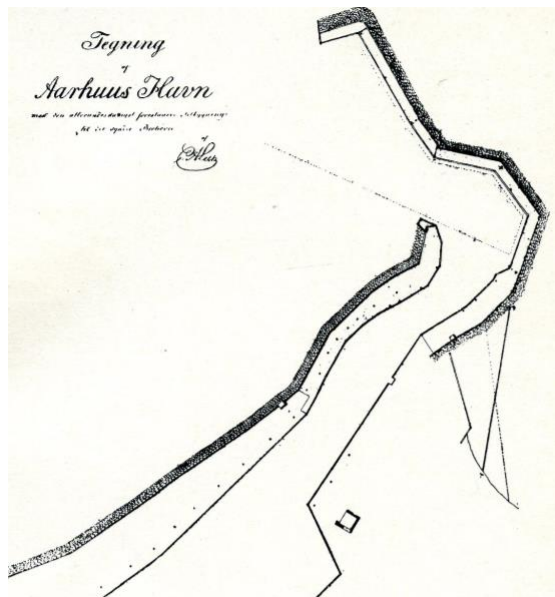
¹⁶ Byrådsjournal nr. 144-1886

¹⁷ Jyllandsposten - 27. maj 1892 - Aarhus sønder Badeanstalt ved den gamle Sømfabrik

I marts 1909 åbnede "Aarhus kommunale Folkebadeanstalt" på Badevej mellem Aarhus Elektricitetsværk og et svineslagteri.¹⁸ Det kommunale bad blev benyttet indtil 1926,¹⁹ hvor det lukkede dels på grund af slid og uhygiejniske forhold og dels fordi elektricitetsværket skulle udvides.²⁰ I 1930 blev det vedtaget at opføre en badeanstalt med tilhørende svømmehal på Spanien 3-7 (i dag Spanien 1).²¹ Anlægget stod færdigt i september 1933 og gæsterne kunne nu benytte anlæggets mange moderne faciliteter.²² Badeanstalten står der endnu og bliver til dagligt kaldt 'badeanstalten Spanien', eller bare 'Spanien'.

Sydhavnen etableres

Aarhus havn spiller en helt central rolle i Aarhus' historie. Indtil 1810 havde Aarhus en såkaldt åhavn, hvor man siden vikingetiden havde sejlet fra Aarhus Bugt op i åen. Åhavnen strakte sig fra vadestedet ved Immervad, hvor Magasin er placeret i dag, til åens udmunding i havet, som dengang lå, hvor Mindebrogade ligger i dag. Åhavnens forhold blev løbende forbedret i takt med, at flere og større skibe sejlede ind og lagde til ved åens bred. I 1600-tallet

Tegning af første havneudbyggelse. Foto: Den Gamle By, 1830

blev der for eksempel anlagt en klapbro, dér hvor den nuværende Mindebrogade krydser åen. Selvom broen kunne lade større skibe passere, lagde stadig flere skibe til på østsiden af broen og en begyndende opdeling af åhavnen kunne ses.²³

I slutningen af 1600-tallet blev åhavnen udbygget, således at åens munding ikke længere lå ved den daværende Mindebro, men tættere på

¹⁸ Aarhus Stiftstidende - 22. marts 1909 - Aarhus kommunale Folkebadeanstalt

¹⁹ Aarhus Stiftstidende - 29. oktober 1926 – Off. Bekendtgørelser

²⁰ Aarhus Stiftstidende - 25. april 1927 – Hvor det nye Elektricitetsværk skal ligge

²¹ Byrådsjournal nr. 162-1930

²² Degn, 1970, side 150-157

²³ Korr Johansen, 1990, side 21

det vi i dag kender som Mindet.²⁴ Her blev der også etableret bolværker fra åmundingen ud mod havet, således at åens udløb blev forlænget og indsejlingsforholdene forbedret.²⁵

1700-tallet bød på dårlige økonomiske forhold for Aarhus og man havde derfor ikke mulighed for vedligeholdelse. I 1733 kom der udvikling i sagen. Da kongen ved et besøg i Aarhus selv måtte lægge til uden for Mindehavnen på grund af tilsanding, og derefter fragtes op gennem åens ildelugtende tangmasser i en robåd, måtte han erkende åhavnens dårlige forfatning. Kongen skænkede efterfølgende en muddermølle, der kom til Aarhus tre-fire år efter. Møllen skulle rense åens bund og sørge for fri passage. Den var dog meget dyr i drift og forberede ikke forholdene.²⁶

I 1761 fik man udbedret havnen ved Mindet efter en storm, der året forinden, havde forvoldt store skader.²⁷ Trods forbedringerne, som havde ført til en stigning af antallet af skibe, var der stadig behov for mere permanente forbedringer for indsejlings- og anlægsforholdene i åhavnen, og i begyndelsen af 1800-tallet iværksatte byen en udbygning af havnen ud mod havet, der stod færdig i 1810. Byen havde således fået sit første havnebassin ud for åens udmunding.²⁸ På trods af forbedringerne måtte der allerede i 1814 laves gennemgående reparationer på 75 meter bolværk, der var blevet forsømt under udvidelserne.²⁹ Fra 1810 og frem til 1850'erne var der flere forhandlinger om, hvorvidt yderligere forbedringer skulle ske, da sejldybden var et konstant problem. I 1850'erne blev der lavet moleudbygninger, og det vi i dag kender som bassin 1 stod færdig omkring 1856. Efter de mange forbedringer blev havnen beskrevet i 1860 som "efter Tiden og Omstændighederne en udmærket Havn."³⁰

²⁴ Sejr, 1937, side 7

²⁵ Korr Johansen, 1990, side 26

²⁶ Fode, 2005, side 71

²⁷ Sejr, 1937, side 10

²⁸ Fode, 2005, side 72-73

²⁹ Korr Johansen, 1990, side 46

³⁰ Sejr, 1937, side 31-32

Gennem resten af 1800-tallet og ind i 1900-tallet var Aarhus havn i stor udvikling og oplevede stigende vækst. Flere udvidelser og havnebassiner kom til, alt sammen i forlængelse af de tidligere udvidelser ved åmundingen. Først i 1899 kom havneudvidelser mod syd på tale. Havneingeniør A. P. Vedel, der havde forfattet en rapport i forbindelse med de nordlige havneudvidelser, argumenterede for, at dybden syd for Mindet var mere gunstig for indsejling af større skibe, samt at der var mulighed og plads til at anlægge en betydelig større havn på det uudnyttede område. I de følgende år debatteredes forslaget om en sydhavn, og i 1904 godkendte byrådet udvidelsen mod syd. Det vindende argument for godkendelsen af den nye havneudvidelse var, at den skulle finansieres gennem havnens egen økonomi og ikke kommunens.³¹ Den nye sydhavn skulle udføres i tre etaper, hvor den første blev påbegyndt i 1905 og stod færdig i 1911.³² De yderligere udvidelser måtte dog sættes i bero under 1. Verdenskrig, men blev genoptaget og færdiggjort i Mellemkrigstiden.³³

Inden havneudvidelsen mod syd lå kystlinjen væsentligt tættere på Hads Herreds vej, det vil sige det nuværende Spanien/Strandvejen. Den nu tørlagte havbund blev hurtigt taget i brug. I 1907 opførte Aarhus Offentlige Slagtehus, der havde ligget på sydhavnsgrunden siden 1895, et kvægtorv, en restauration, samt en staldbygning på de nye tilgængelige arealer.³⁴ På udbyggelsesarealet ud for Kalkværket, der også lå på grunden, blev der anlagt en beddingsplads,³⁵ og i 1913 etableredes en kloakpumpestation.³⁶ Den helt store ændring på den nyetablerede Sydhavn kom i 1918. Her flyttede den allerede etablerede aarhusianske virksomhed Aarhus Oliefabrik A/S en del af sin produktion ned på de nye tørlagte områder.³⁷

³¹ Sejr, 1937, side 58

³² Jensen, 1937, side 204

³³ Jensen, 1937, side 210-213

³⁴ Minejendom.net - Jægergårdsgade 152

³⁵ Minejendom.net - Sydhavnsgrade 1 - 1914

³⁶ kulturarv.dk - Bygning: Kalkværksvej 2

³⁷ Kragelund, 1996, side 35

Industrimagnater på Sydhavnen

C. Langballe og Søn

Christian Langballe blev født i 25. juli 1805 i Vejle og lærte købmandsfaget fra sin far. I 1827 rejste C. Langballe til Aarhus, hvor han blev en af byens store industrimagnater. I 1834 åbnede han sammen med en kompagnon en købmandsforretning ved Vesterbro Torv, og i 1840 et tegl- og kalkbrænderi tæt ved købmandsgården, på den nuværende Teglværksgade.³⁸ I 1851 etablerede C. Langballe endnu en virksomhed, en salt- og cinderfabrik på et område syd for Mindehavnen, tæt på det militære ridehus. Fabrikken fremstillede salt af forskellig kvalitet som for eksempel "Smørsalt" til "Tidens billigste Priser".³⁹ Af C. Langballes virksomheder blev det tegl- og kalkbrænderiet, der blev det mest lukrative og i 1872 var produktionen så stor, at C. Langballe måtte udvide. Udvidelsen skete med hjælp fra et interessentskab af Aarhus borgere, som rejste 150.000 kroner til oprettelsen af et nyt kalkbrænderi, Aarhus Kalkværk.⁴⁰ Otte år efter oprettelsen var C. Langballes kapital så stor, at han kunne opkøbe firmaet, og interessentskabet opløstes.⁴¹ C. Langballe ejede nu hele det område, som i dag kaldes Kalkværksgrunden.⁴² En af grundene til hans store succes var, at han ikke behøvede at udlicitere fragten af råstofferne til sin virksomhed, da han også ejede et skibsrederi.⁴³

I 1870 trådte sønnen Otto Langballe ind i C. Langballes firma, og firmaet skiftede navn til C. Langballe og Søn.⁴⁴ O. Langballe var ikke blot interesseret i kalk og mørtel, han var også en del af det interessentskab, der oprettede Aarhus Oliefabrik. Ligeledes var han i større eller mindre grad indblandet i forskellige virksomheder på Sydhavnen blandt andet Aarhus Svineslagteri og Aarhus Gasværk. Ydermere var han medlem af havneudvalget, og dermed med

³⁸ C. Langballe & Søn, 1934, side 18

³⁹ Aarhus Stiftstidende - 19. juni 1855 - Salt

⁴⁰ C. Langballe & Søn, 1934, side 31

⁴¹ Holstein Rathlou, 1920-25, I, side 403

⁴² Thomsen, 2015, side 4-6

⁴³ C. Langballe & Søn, 1934, side 26-28

⁴⁴ Holstein Rathlou, 1920, I, side 403

til at planlægge de store havneudvidelser i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.⁴⁶

Ved C. Langballes død i 1885 overtog O. Langballe firmaet. Under hans ledelse gennemgik familievirksomheden C. Langballe og Søn store forandringer og udvidelser. O. Langballe var eksempelvis initiativtager til et formelt samarbejde mellem kalkværkerne i Nørrejylland, der skulle sikre, at man undgik konkurrenceforvridning værkerne imellem.⁴⁷ Ligesom sin far indlemmede O. Langballe sin egen søn i virksomheden, og i 1909 overtog Hans Adolf Langballe ledelsen af Kalkværket. Ved faderens død året efter, overtog H. A. Langballe hele familievirksomheden.⁴⁸ I 1911 flyttede H. A. Langballe firmaets hovedkontor til Kalkværket på Sydhavnen.⁴⁹ Både Salt- og Cindersfabrikkens produktion på Sydhavnen og teglværkets produktion ved Vesterbro Torv lukkede i 1917, og firmaet koncentrerede sig herefter udelukkende om produktionen af kalk, mørtel og cement på Kalkværksgrunden.⁵⁰

De tomme bygninger ved siden af Kalkværket, som saltværket havde ligget i, blev året efter købt af firmaet Joseph Levin & Co, det nuværende Uniscrap. Dette firma, der koncentrerede sig om genanvendelse af affaldsmaterialer,⁵¹ brugte de næste to år på at rydde saltværkets grund for al brugbart materiale, og i 1920 blev dele af grunden solgt til Aarhus Oliefabrik, som opførte lagerbygninger og garager til tankvogne.⁵² I 1942 opkøbte kommunen hele Kalkværksgrunden og ved Midtkraft I/S' opførelse af et koksgasværk på grunden i 1950 flyttede kalk- og mørtelproduktionen til Søren Frichs Vej og Mellemarmen.⁵³

⁴⁶ C. Langballe & Søn, 1934, side 35-36

⁴⁷ C. Langballe & Søn, 1934, side 34-35 + Erhvervsarkivet: Århus Kalkværk, pakkenummer 95

⁴⁸ C. Langballe & Søn, 1934, side 36-38

⁴⁹ Gejl, 1991, side 50

⁵⁰ Holstein Rathlou, 1920, I, side 401-403

⁵¹ uniscrap.dk - Historien om Uniscrap A/S

⁵² Holstein Rathlou, 1920, I, side 401-403

⁵³ Aarhus vejviser 1954, side 222 + Aarhus vejviser 1957, "Havnen"

Energi i Aarhus

Aarhus Gasværk

I anden halvdel af 1800-tallet skulle Aarhus være med på moden i forhold til belysning. Vægterne og byens tranlamper blev i januar 1855 afløst af byens nye gasgadelygter.⁵⁴ 164 gadelygter skulle der til at oplyse datidens midtby.⁵⁵ Gassen til disse lygter løb gennem nedgravede rør og blev leveret af Aarhus Gasværk, der var kommet på tegnebrættet i 1852. Gasværket blev placeret syd for byen ved gaden Grønland, nær det førromtalte trankogeri. Trankogieret havde leveret brændbart fedtstof til byens tranlamper, og gasværket skulle nu erstatte denne levering.⁵⁶ Aarhus' kommunalbestyrelse stod bag opførelsen af gasværket, og skrev kontrakt med Det Danske Gaskompagni. Kontrakten indebar blandt andet, at kompagniet havde eneret på at forsyne byen med gas i 25 år. I 1877 begyndte forhandlingerne mellem byrådet og Det Danske Gaskompagni om en ny kontrakt.⁵⁷ Forhandlingerne gik i hårdknude på grund af uenigheder om gaspriser og byrådet besluttede, at de ville opføre et kommunalt gasværk.⁵⁸ Dette syntes det tidligere byrådsmedlem Hans Broge imidlertid var "dyrt og kompliceret" og valgte egenrådigt at købe det eksisterende gasværk for 350.000 kroner. Efterfølgende videresolgte han gasværket til Aarhus kommune for samme pris ved kontraktens udløb 1. januar 1880.⁵⁹ Dermed havde Aarhus Kommune officielt overtaget gasværket. Dette betød ikke blot en styrkelse af Aarhus' økonomi og autonomi, men også dens selvpfattelse som en moderne by med eget gasværk. Trods et ikke helt enigt byråd, var overtagelsen af gasværket ikke en dårlig handel for kommunen.⁶⁰ Op gennem 1900-tallet blev efterspørgslen på gas blot større. I 1910 kunne langt de

⁵⁴ Sejr, 1961, side 49

⁵⁵ Aarhus gasværk og dets 50-aarige udvikling, 1905, side 4

⁵⁶ Sejr, 1961, side 46-50

⁵⁷ Byrådsjournal nr. 261-1877

⁵⁸ Aarhus gasværk og dets 50-aarige udvikling, 1905, side 6

⁵⁹ Gejl, 1991, side 13

⁶⁰ Aarhus gasværk og dets 50-aarige udvikling, 1905, side 7-8

fleste ejendomme i Aarhus kobles på gasnettet og i 1930'ernes byggerier bød på større køkkener med flere gasdrevne apparater.⁶¹

I 1970'erne var gassen dog gået af ballonen, og Aarhus Kommune satsede nu på el som byens energikilde. På trods af at 37-38.000 kunder stadig var koblet til gasnettet, blev det i 1979 endeligt besluttet at lukke gasværket.⁶² Beslutningen om lukningen førte til store demonstrationer blandt andet på grund af frygten for et eventuelt atomkraftværk. Aarhusianernes frygt for et atomkraftværk var reel nok, idet regeringen allerede i 1950'erne havde udpeget flere mulige placeringer til et dansk atomkraftværk. Der var i første omgang tale om en placering på Aarhus Sydhavn,⁶³ men denne idé blev senere forladt og i 1970'erne blev Gyllingnæs, cirka 35 km syd for Aarhus, udpeget som en mere realistisk placering.⁶⁴ Trods aarhusianernes demonstrationer, blev gasværkets haner lukket i 1979 og hele byen koblet på elektricitet.

Aarhus Elektricitetsværk

Allerede i 1899 besluttede Aarhus Kommune at opføre et kommunalt elektricitetsværk.⁶⁵ Aarhus Elektricitetsværk blev bygget ved siden af det eksisterende gasværk på Sydhavnen og åbnede i 1901. De to værker fik fælles administration og økonomi, og blev samlet under Aarhus Belysningsvæsen.⁶⁶ Den nære placering og fælles administration kom begge værker til gode. Eksempelvis kunne et restprodukt af Aarhus Gasværks energiproduktion bruges som brændsel hos Aarhus Elektricitetsværk, nemlig det koks, som før måtte smides væk som affald.⁶⁷

I de sidste år af 1. Verdenskrig steg elektricitetsforbruget i Aarhus voldsomt, da der var mangel på andre lys- og energikilder. Gasværkets produktion af koks kunne ikke længere dække elektricitetsværkets

⁶¹ Gejl, 1998, side 96-97

⁶² Aktionsfonden Bevar Århus Gasværk – pjecer fra omkring 1979 – *For en social energipolitik – nu og til kommunalvalget! + for en social energiforsyning*

⁶³ Aarhus Stiftstidende - 28. februar 1957 - *Midtkraft starter byggeri til 62 mill. kroner i Aarhus*

⁶⁴ Søholm, 2016, side 16

⁶⁵ Byrådsjournal nr. 73-1899

⁶⁶ Steenstrup, 1954, side 103

⁶⁷ denstoredanske.dk - Koks + Gierlev, 1930, side 7 og 23

brændselsbehov. Aarhus Byråd købte sig derfor ind i et nyt elværk ved Gudenåen, der var drevet af vandkraft. På grund af fortsat stigning af aarhusianernes elforbrug valgte Aarhus Byråd i 1926 at udvide Aarhus Elektricitetsværk.⁶⁸ Som forlængelse af udvidelserne oprettede Aarhus Elektricitetsværk i 1930'erne fjernvarmenettet. Man havde fundet ud af, at den overskudsvarme, der opstod ved elektricitetsværkets strømproduktionen, kunne bruges til at opvarme kundernes hjem.⁶⁹ I samme periode skiftede Aarhus Elektricitetsværk fra jævnstrøm til vekselstrøm, hvilket betød, at nye kunder, som før havde boet langt væk fra elektricitetsværket, nu også kunne kobles på elnettet. Flere elselskaber i Jylland omlagde til vekselstrøm, hvilket banede vejen for et bredere samarbejde.⁷⁰

Midtkraft

Efter mere end tre års forhandlinger overtog det nyoprettede interessentskab Midtkraft I/S den 1. april 1950 Aarhus Elektricitetsværk.⁷¹ Midtkraft I/S var en sammenslutning af interessenter fra flere forskellige selskaber fra Midtjylland, der ønskede et samlet energiselskab.⁷² Midtkraft I/S trådte i funktion i 1951 og selskabet gennemgik en lang række udvidelser, hvoraf den største skete i 1957, da Midtkraft I/S gik sammen med flere energiselskaber og blev en del af det landsdækkende selskab Elsam.⁷³ Aarhus Elektricitetsværk på Sydhavnen fortsatte under samme navn, som en selvstændig del af Midtkraft I/S indtil 1994-95 og var i begyndelsen Midtkraft I/S' centrale energikilde.⁷⁴

I 1952 havde Midtkraft I/S opført Danmarks første koksgasværk på Kalkværksgrunden, på Sydhavnen. Koksgasværket forsynede aarhusianerne med gas, samt koks til private kakkelovne.⁷⁵ I 1969 blev koksgasværket erstattet af et spaltgasværk, der i stedet for at udvinde gas af kul, nu udvandt gas af olie.

⁶⁸ Gierlev, 1930, side 9-10

⁶⁹ Muchitsch, 1951, side 23-24

⁷⁰ Muchitsch, 1951, side 22

⁷¹ Aarhus Stadsarkiv: Århus Kommune, Århus Belysningsvæsen, pakkenummer 246

⁷² Aarhus Stiftstidende - 16. september 1949 - *Forhandlingerne om Midtkraft sprængt*

⁷³ Midtkraft, årsberetning 1974/75, side 18

⁷⁴ Midtkraft, 2000, side 55

⁷⁵ Steenstrup, 1954, side 125

I 1979 indstillede Midtkraft, på lige fod med Aarhus Gasværk, deres gasproduktion, og koncentrerede hele deres virke om el- og fjernvarmeproduktion.⁷⁶ Midtkraft gik i 1980'erne gennem mange udvidelser og fik efterhånden så stor kapacitet, at det kunne overtage en stor del af Aarhus Elektricitetsværks opgaver og i 1994-1995 blev Aarhus Elektricitetsværk nedlagt.⁷⁷ I 1995 besluttede Midtkraft I/S' bestyrelse at indstille den kulfyrede el- og varmeproduktion og i denne forbindelse flytte hele Midtkraft I/S' virke til Studstrupværket, altså væk fra Sydhavnen. Nedrivningen af det enorme Midtkraft I/S byggeri, der havde fyldt så meget på Sydhavnen, skete løbende i årene 1995-1997.⁷⁸ I dag er de eneste spor efter det kæmpemæssige energiselskab på Sydhavnen Turbinehallerne, Kulbroen og Spaltgasværksbygningen.

Midtkraft I/S leverede ikke kun strøm til byens borgere. Elproduktionen forårsagede til tider også at store dele af Midtbyen blev generet af store sod- og røgskyer. På trods af forskellige forsøg på at udbedre problemet forsvandt forureningskilden først, da Midtkraft I/S' produktionen flyttede til Studstrupværket.

Sod fra Midtkraft. Foto: Aarhus Stadsarkiv, 1957, Ib Rahbek-Clausen

⁷⁶ Aarhus Stiftstidende – 24. oktober 1969 – *Ugiftig gas i Århus*

⁷⁷ Midtkraft, 2000, side 6-9

⁷⁸ Midtkraft, 2000, side 52

Aarhus Oliefabrik A/S

Aarhus Palmekernerfabrik blev oprettet i 1871. Virksomheden producerede foderkager til det danske landbrug. Ved at presse forskellige fedtholdige frø og kerner fremstilledes proteinholdige olieker, såkaldte foderkager, der blev anvendt til dyrefoder. Denne produktions biprodukt var også interessant, da den overskydende olie blev efterspurgt i Rusland som lampeolie.⁷⁹ Det var ikke kun russerne, der fandt planteolien brugbar. Otto Mønsted havde i 1883 grundlagt margarinefabrikken Aarhus Butterine Company, der senere skulle blive til OMA, og den driftige forretningsmand så muligheder i planteolien.⁸⁰ Befolkningstvæksten i Danmark var steget og smørproduktionen kunne ikke længere følge med efterspørgslen. Smørpriserne steg, kvaliteten faldt og Otto Mønsted så et tomrum, hvor et nyt alternativ kunne mætte det smørhungrende marked.⁸¹ Aarhus Palmekernerfabriks fokus ændrede sig fra produktionen af foderkager til fokus på det tidligere biprodukt, planteolien. Skiftet manifesterede sig tydeligt, da fabrikken ændrede navn fra Aarhus Palmekernerfabrik til Aarhus Oliefabrik Limiteret i 1891.⁸² I juli 1892 blev den kun 25-årige Frederik Lausen direktør og han blev en af de bærende kræfter bag den succes, som den aarhusianske virksomhed oplevede i de kommende mange år.⁸³ I begyndelsen af 1890'erne udbyggede man det daværende anlæg, der lå hvor Jægergårdsgade i dag krydser M.P. Bruunsgade.⁸⁴ I begyndelsen af 1900-tallet blev pladsen omkring fabrikken i Jægergårdsgade dog for trang. Aarhus Oliefabrik Limiteret havde brug for at ekspandere for at følge med efterspørgslen. I 1915 leverede Aarhus Oliefabrik Limiteret 9000 tons kokosolie alene til OMA. Til sammenligning fik de resterende seks største margarineproducenter i Danmark leveret samme mængde.⁸⁵ På lokalplan var

⁷⁹ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, Særnummer af Oliepressen i anledning af Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum

⁸⁰ oma.dk - Vores historie

⁸¹ Gejl, 1991, side 68

⁸² AarhusKarlshamn AB, Affotografering af Aarhus Oliefabrik A/S' dåbsattest, 1891

⁸³ Kragelund, 1996, side 16

⁸⁴ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, Særnummer af Oliepressen i anledning af Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum

⁸⁵ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer: 80, Memorandum, 23. juli 1915.

det ikke kun OMA, der var afhængig af udvindingen af planteolie. Oliefabrikken leverede også spiseolier til chokoladeindustrien herunder det aarhusianske Elvirasminde, som indtil begyndelsen af 1900-tallet var placeret, hvor Skansepalæet ligger i dag.⁸⁶

I 1918 stod et nyt fabriksanlæg færdig på Sydhavnen. Beliggenheden på Sydhavnen var ideel for Aarhus Oliefabrik Limiteret, idet der var mulighed for egen kajplads og områdets mange uudnyttede kvadratmeter gav potentiale for fremtidig ekspansion.⁸⁷ Direktør Lausen stod for andet end bare udvidelser på Aarhus Oliefabrik Limiteret. Det var også ham, der i 1918 formåede at få Aarhus Oliefabriks aktiemajoritet tilbage på aarhusianske hænder fra en engelske forretningsmand, der i 1910 havde sat sig på den. Da muligheden bød sig formåede Lausen at rejse den fornødne kapital og opkøbe aktiemajoriteten. Aarhus Oliefabrik Limiteret blev afviklet og den 13. april 1918 blev Aarhus Oliefabrik A/S stiftet.⁸⁸

1. Verdenskrig påvirkede regnskaberne hos Aarhus Oliefabrik A/S negativt. På trods af produktionsudvidelser blev indtjeningen "katastrofalt ringe" i begyndelsen af 1920'erne.⁸⁹ Tabet af flere datterselskaber førte til en finansiell rekonstruktion i 1923. Omkring 1925 begyndte Aarhus Oliefabrik A/S dog at kunne ane forbedringer, blandt andet på grund af et nyt raffinaderi på Sydhavnen og udvikling inden for bearbejdelsen af sojabønner.⁹⁰ I 1927 trak den 60-årige Lausen sig tilbage.⁹¹ På trods af en benzinkrise i Danmark, der førte til økonomisk ustabilitet i danske virksomheder i mellemkrigsårene, skete der alligevel store udvidelser på Aarhus Oliefabrik A/S.

⁸⁶ Minejendom.net - Strandvejen 32 - 1893+1907

⁸⁷ Kragelund, 1996, side 35

⁸⁸ Kragelund, 1996, side 39-40 + Erhvervsarkivet: C.L. David, pakkenummer 54

⁸⁹ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, Særnummer af Oliepressen i anledning af Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum

⁹⁰ Kragelund, 1996, side 45-50

⁹¹ Gejl, 1991, side 59

Siloanlæg fra 1928. Foto: Den Gamle By, 1930

Eksempelvis byggede Aarhus Oliefabrik A/S i 1926-28 et arkitekttegnet siloanlæg, der var det største af sin slags i Europa.⁹²

Den bærende faktor i Aarhus Oliefabrik A/S' økonomiske genopståen i 1930'erne var den daværende direktør Thorkild Juncker. Juncker var kommet til oliefabrikken i 1919 som direktionssekretær efter at have været elev i Det Østasiatiske Kompagni. I 1927 blev han meddirektør i Aarhus Oliefabrik A/S. Da et datterselskab i 1928 gik konkurs, måtte Aarhus Oliefabrik A/S igen undergå en finansiell rekonstruktion, denne gang mere dybdegående. Juncker blev i denne forbindelse administrerende direktør,⁹³ og sammen med bestyrelsen formåede han at skabe et grundlag, som virksomheden kunne bygge videre på.⁹⁴ Overskuddet steg op gennem 1930'erne og i 1937 stod Aarhus Oliefabrik A/S for 10% af den samlede danske industrieksport. Ligeledes stod oliefabrikken for cirka 30% af Aarhus havns omsætning og 25% af Aarhus banegårds indtægter på udgående gods. Aarhus Oliefabrik A/S var i den grad

⁹² Slots- og kulturstyrelsen - Aarhus Oliefabrik

⁹³ Lauridsen, 2007, side 410

⁹⁴ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, Særnummer af Oliepressen i anledning af Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum

en sværvægter i såvel Aarhus som den samlede danske industri og beskæftigede 1283 medarbejdere i 1937.⁹⁵

Juncker ønskede engagerede og veluddannede medarbejdere, og "uddannelse, Velfærd og Veloplagthed" var nøglebegreber i det efter tiden moderne firma, og gennem forskellige personalegoder styrkede Juncker medarbejdernes loyalitet frem for deres classesolidaritet.⁹⁶ Blandt andet blev funktionærernes pensionskasse oprettet i 1931, arbejdernes feriecenter i 1932 og arbejderfonden i 1933. Ligeledes blev der arrangeret flere firmaudflugter og oprettet forskellige sports- og musikforeninger.⁹⁷ Juncker høstede anerkendelse for sin medarbejderpolitik, som han selv mente var en erhvervsstrategi frem for blødsødenhed. Juncker kaldte selv denne erhvervsstrategi "Kraft durch Freude-princippet".⁹⁸

Skønt Juncker formåede at skabe vækst i virksomheden, var mellemkrigstiden præget af generel nedgang og selvforsyningspolitik.⁹⁹ Især selvforsyningspolitikken faldt Juncker tungt for brystet, da denne betød restriktioner på import fra udlandet, hvor Aarhus Oliefabrik A/S primært hentede sine råstoffer. En eventuel krig, som det igen trak op til i 1930'erne, med dertilhørende handelsblokader ville være katastrofal og øge presset på den i forvejen sparsomme import, samt ramme fabrikkens eksportmuligheder. Aarhus Oliefabrik A/S kom på trods af den begrænsede import og rationeringen nogenlunde helskindet gennem besættelsen, blandt andet grundet Junckers lederstrategi samt udnyttelsen af de råvarer, som kunne skaffes i Danmark.¹⁰⁰ Krigen havde dog været en udfordring, der fortsatte i tiden derefter. Ud over rationeringer havde krigen også medført, at kontakt mellem Aarhus Oliefabrik A/S og de udenlandske datterselskaber var blevet umulig. Aarhus Oliefabrik A/S havde da også i løbet af krigsårene og i årene

⁹⁵ Kragelund, 1996, side 67-68

⁹⁶ Lauridsen, 2007, side 412

⁹⁷ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, billeder

⁹⁸ Lauridsen, 2007, side 412

⁹⁹ Lauridsen, 2007, side 411

¹⁰⁰ Kragelund, 1996, side 87

umiddelbart efter måtte afgive en række af selskaberne.¹⁰¹ I Aarhus bød efterkrigstiden dog på udvidelser. Havnefabrikkens betydning steg i takt med antallet af moderniseringer og udvidelser, mens fabrikken på Jægergårdsgade mistede betydning. I slutningen af 1950'erne var råstofbearbejdningen ved at være oppe på samme niveau, som den havde været før 2. Verdenskrig, og i begyndelsen af 1960'erne fortsatte Aarhus Oliefabrik A/S sine udvidelser, blandt andet med to kornsiloer.¹⁰²

Danmarks medlemskab i EF i 1972 kom til at betyde dramatiske ændringer for Aarhus Oliefabrik A/S. Den told på udenlandske varer, som før havde sikret de danske virksomheder en stabil afsætning til det danske marked, var nu væk. Dette betød, at Aarhus Oliefabrik A/S' kunder nu kunne købe deres planteolier fra udlandet. Planteolien kunne ikke længere stå alene. Specialfedtstoffer i form af et tørt, hvidt pulver fremstillet af proteinkoncentrater blev dét produkt, som fabrikken valgte at satse på. I midten af 1970'erne investerede Aarhus Oliefabrik A/S derfor i opførelsen af en ny proteinfabrik på Sydhavnen. Den nye drejning i Aarhus Oliefabrik A/S' produktion fik imidlertid en hård start, og 1970'erne blev fabrikkens hårdeste periode siden 2. Verdenskrig. Ikke nok med at oliefabrikken forsøgte sig på et hidtil uudforsket område, men eksportforbuddet på sojabønner fra USA, oliekrisen og konkurrencen på arbejdskraft i EF gjorde ikke forholdene lettere. Efter en hård opstart blev proteinpulveret gradvis mere accepteret i både den danske fødevarerindustri og i det danske landbrug. Forskningen i sojaprotein fortsatte gennem 1970'erne, og i 1977 kunne Aarhus Oliefabrik A/S præsentere danskerne for sojabaseret 'hakkekød'.¹⁰³

1970'ernes omlægninger af oliefabrikken kunne også mærkes hos medarbejderne, da overskudsdeling nu kom på bestyrelsens dagsorden og Aarhus Oliefabrik A/S blev den første danske virksomhed med en aktiebaseret overskudsdeling til medarbejderne.¹⁰⁴ Efter nogle hårde år i 1970'erne begyndte

¹⁰¹ Kragelund, 1996, side 103

¹⁰² Kragelund, 1996, side 116 og 139

¹⁰³ Kragelund, 1996, side 153-157

¹⁰⁴ Kragelund, 1996, side 169-170

økonomien igen at stabilisere sig i begyndelsen af 1980'erne.¹⁰⁵ Den stigende internationalisering, som prægede 1980'ernes erhvervsmarked, kunne også spores på Aarhus Oliefabrik A/S. Især det engelske datterselskab Angela Oils stortrivedes.¹⁰⁶ Internationaliseringen havde også givet Aarhus Oliefabrik A/S nye og forbedrede råstofmuligheder og fabrikkens grundsten var nu tilbage, nemlig palmeolien. Sammen med ønsket om internationalisering af den aarhusianske fabrik og palmeoliens genfundne betydning, var der lagt op til store omstillinger på Aarhus Oliefabrik A/S. 1970'ernes kærlighedsbarn, proteinfabrikken, skulle sælges fra.¹⁰⁷ Planerne om salget medførte massefyringer og organisationsændringer og i 1992 blev proteinfabrikken solgt. Aarhus Oliefabrik A/S havde fundet tilbage til sine rødder.¹⁰⁸

I 2003 skiftede Aarhus Oliefabrik A/S navn til Aarhus United A/S og i 2005 fusionerede den med det svenske Karlshamns AB. Virksomheden skiftede herefter igen navn, nu til AarhusKarlshamn AB. Produktionen af planteolie foregår stadig på det store anlæg på Sydhavnen, hvor siloanlægget fra 1928 kan ses den dag i dag.¹⁰⁹ Fabrikken på Sydhavnen fik gennem hele dens levetid stadig større betydning for oliefabrikken, og i løbet af 2000'erne flyttede det sidste af produktion samt administrationen fra M. P. Bruuns Gade ned på havnefabrikken. Bygningerne på M. P. Bruuns Gade blev i 2015 solgt, og i 2017 åbnede hotellet Wake-Up Aarhus på grunden.¹¹⁰

Slagterier på Sydhavnen

Siden middelalderen havde slagtere været en integreret del af byens liv. Men fra 1861 blev det bestemt ved lov, at alle nye slagterforetagender skulle placeres uden for byen. På denne måde kunne man undgå, at drikkevandet i åen blev forurenet af kødaffald og ligeledes ville naboerne i mindre grad blive generet af de lugtgener, der var i forbindelse med slagtingerne. Samtidig blev

¹⁰⁵ Kragelund, 1996, side 184

¹⁰⁶ Kragelund, 1996, side 211

¹⁰⁷ Kragelund, 1996, side 216-217

¹⁰⁸ Kragelund, 1996, side 219-221

¹⁰⁹ Stots- og kulturstyrelsen, Aarhus Oliefabrik

¹¹⁰ wakeupcopenhagen.com - Budget Hotel Wakeup in Aarhus

der stillet større krav til de etablerede byslagtere, som kun måtte forblive i byen, hvis de overholdt nye sundhedsmæssige restriktioner.¹¹¹

Disse sundhedsvedtægter var medvirkende til, at et aktieselskab i 1867 ønskede at anlægge et større svineslagteri uden for byen. Derfor ansøgte selskabet den 18. december 1868 byrådet om at opkøbe et areal "Syd for Havnen". Ønsket blev imødekommet, og efter godkendelse fra indenrigsministeriet og sundhedskommissionen kunne opførelsen af "Aarhus Svineslagteri" begynde.¹¹² Svineslagteriet blev placeret lige nord for Aarhus Gasværk og fra oktober 1871 findes der annoncer i Aarhus Stiftstidende fra Aarhus Svineslagteri, hvor der kan købes "prima" og "frisk" svinefedt.¹¹³

På grund af flere restriktioner for byslagterne i det sene 1800-tal opstod der stridigheder mellem land- og byslagterne.¹¹⁴ Byslagterne mente blandt andet, at der skulle oprettes en institution, hvor de kunne slagte deres kød, og hvor både by- og landslagtere var underlagt samme kødkontrol. Byslagterne ønskede ligeledes, at der skulle tilkobles fagpersonale til slagtehuset. Det var ikke blot dem, der skulle udføre slagtingerne men også dem, som skulle tilse og kvalitetsstemple dyrene. Hidtil havde de lokale politimænd stået for kontrollen på byens kvægtorv. Politiet havde ikke nogen sundhedsfaglig uddannelse, hvilket "maa anses for højest uheldigt, saavel for Kjødforbrugerne, som for Slagterne, da den overvejende Del af det Kjød der forhandles i Aarhus, ere af en yderst tarvelig Beskaffenhed.", som det lød i et af Udvalget for Oprettelsen af det Offentlige Slagtehus breve, citeret i Jakobsens *Det kaotiske kød* fra 2014.¹¹⁵

Ideen om et offentligt slagtehus var derfor egentlig byslagternes eget forslag, der stod i forlængelse af tidens nye fokus på sundhed og hygiejne. Hvorvidt ønsket om mere kontrol og større faglighed var tiltænkt som gavn for

¹¹¹ Holleufer, 1995, side 8

¹¹² Byrådsjournal nr. 196-1868

¹¹³ Aarhus Amtstidende - 9. oktober 1871 - Svinefedt

¹¹⁴ Jakobsen, 2014, side 7

¹¹⁵ Jakobsen, 2014, side 9

borgerne, dyrene eller som et benspænd for landslagterne, kan man kun gisne om.¹¹⁶

I 1895 kunne Aarhus Offentlige Slagtehus indvies. Slagtehuset var arkitekttegnet af Henry Meyer, og blev placeret på et areal ved Jægergårdsgade og Hads Herreds Vej.¹¹⁷ Slagtehuset havde allerede ved åbningen vedtaget et strengt reglement for brugen af dets faciliteter samt en tvungen kødkontrol.¹¹⁸ Reglerne for brugen af Aarhus Offentlige Slagtehus, den nye tvangskontrol og de dertilhørende kvalitetsstempler var blandt andet inspireret af reglementer for benyttelsen af slagtehuse i København, der allerede var etableret.¹¹⁹

Da Aarhus Offentlige Slagtehus åbnede, blev svineslagteriet i den anden ende af Sydhavnen underlagt samme kødkontrol, på trods af anmodning om selvstændig kontrol.¹²⁰ Aarhus Svineslagteri indgik derved i en overenskomst med slagtehuset om at betale en årlig afgift for kontrollen af svinene.¹²¹ I december 1915 besluttedes det, at svineslagteriet skulle afvikles. Antallet af slagtesvin var faldet,¹²² og man ville derfor rydde grunden til fordel for udvidelser hos Aarhus Belysningsvæsen.¹²³ Ifølge Aarhus Stiftstidende fra 19. juli 1916 blev aktieselskabet bag svineslagteriet afviklet omkring dette tidspunkt.¹²⁴

Havneudvidelserne der stod på fra 1905-1911 skete gradvist og derfor kunne en del af det tørlagte areal tages i brug og "Restaurationen paa Kvægtorvet" indvies i 1907.¹²⁵ Kvægtorvet var samme år blevet flyttet fra Vesterbro Torv til slagtehuset. Restaurationens åbning førte til overvejelser om,

¹¹⁶ Jakobsen, 2014, side 7-8

¹¹⁷ Knudsen, 1920, side 5 + Holleufer, 1995, side 16

¹¹⁸ Aarhus Stadsarkiv: Århus Kommune, Århus offentlige Slagtehus, pakkenummer 354, Reglement til benyttelsen af Aarhus offentlige Slagtehus

¹¹⁹ Aarhus Stadsarkiv: Århus Kommune, Århus offentlige Slagtehus, pakkenummer 354, Tillæg til Reglement for Benyttelsen af Københavns offentlige Slagtehus

¹²⁰ [Byrådsjournal nr. 252-1895](#)

¹²¹ [Byrådsjournal nr. 262-1903](#)

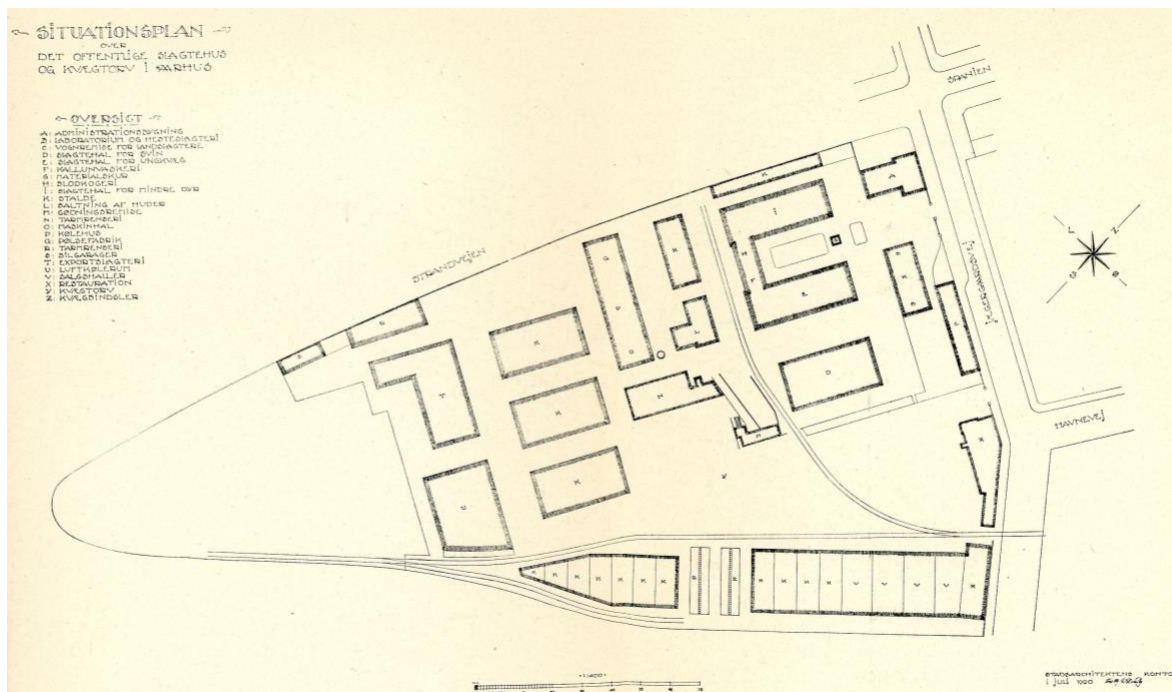
¹²² [Aarhus Stiftstidende - 11. februar 1916 - Diskussionen](#)

¹²³ [Byrådsjournal nr. 397-1915](#)

¹²⁴ [Aarhus Stiftstidende - 19. juli 1916 - Retslige Bekendtg.](#)

¹²⁵ [kohalen.dk - Historie](#)

hvorvidt en alkoholbevilling ville føre til, at slagterne drak deres penge op. Ligeledes var der også bekymringer om det ansvarlige i at blande alkohol og slagterknive. På trods fik restaurationen sin bevilling.¹²⁶ Bevillingen har restaurationen stadig den dag i dag, men har imidlertid skiftet navn til 'Restaurant Kohalen'.¹²⁷

Tegning fra 1920 over slagtehuset. Foto: *Aarhus offentlige Slagtehus 1895-1920, 1920*, stadsarkitektens kontor

Aarhus Offentlige Slagtehus leverede ikke kun kød til aarhusområdet. Tilknyttet slagtehuset var også en eksportslagtehal og flere eksportstalde. Det var netop også eksporten, der førte til, at der blev lagt jernbaneskiner fra slagtehuset til banegården. På denne måde formindskede man risikoen for, at kødet blev dårligt, når det blev fragtet til banegården på åben hestevogn.¹²⁸ Eksporten kom for alvor i gang under 1. Verdenskrig, hvor de såkaldte Gullaschbaroner eksporterede store mængder kød af varierende kvalitet pakket på dåse. Det var især det krigsførende Tyskland, der var aftager. Kødet kom blandt andet fra Aarhus Offentlige Slagtehus og i forbindelse med krigen var der blevet oprettet en kødkonserverproduktion, der også lå på slagtehusets grund. Den store

¹²⁶ [Byrådsjournal nr. 39-1907](#)

¹²⁷ [kohalen.dk - Historie](#)

¹²⁸ Jakobsen, 2014, side 22

eksport til Tyskland blev til sidst for meget for den engelske konsul i Aarhus. Han henvendte sig til Aarhus Belysningsvæsen og truede med at indstille engelske kulleleverancer, da man anså den store konserverseksport som krigshjælp. Hermed stoppede konserverproduktionen på Aarhus Offentlige Slagtehus.¹²⁹ Selvom produktionen ikke længere foregik på slagtehusets grund, var der stadig stor produktion af konserver andre steder i byen. De aarhusianske Gullaschbaroner havde kronede dage frem til krigens slutning, hvor den tyske købekraft forsvandt.¹³⁰

Efter krigen var Aarhus Offentlige Slagtehus ramt af dårlige eksportmuligheder og rationeringer. 1930'ernes negative konjekture ramte også slagtehuset. I løbet af 1930'erne begyndte de aarhusianske slagterforretninger at erstatte deres egen slagtninger med kød fra andels- og privatslagterier og derfor faldt antallet af slagtedyrs hos slagtehuset.¹³¹ Udfordringen blev løst ved at udleje slagtehusets lokaler til andre erhvervsdrivende. På grunden kunne man derfor i 1930'erne og 1940'erne blandt andet finde Aarhus Flæskehal, en fiskekonserverfabrik, en bank og en benzinstation.¹³²

Trods Slagtehusudvalgets forventninger om større salg, satte den tyske besættelse, ikke et større præg på slagtehuset. Efter 2. verdenskrig fortsatte slagtehusets dårlige økonomi, og kommunen forsøgte at sælge det. Da ingen udviste interesse i at overtage underskudsforretningen, valgte man i stedet at oprette Slagtehusrådet i 1954. Her kunne brugere af slagtehuset komme med deres bud på, hvordan man bedst muligt kunne forbedre slagtehusets produktion og sikre dets økonomi i fremtiden. Det lykkedes Slagtehusrådet at skabe økonomisk vækst, og i 1960'erne kunne slagtehuset moderniseres. Moderniseringen medførte, at byens slagtere ikke længere selv kunne slagte på slagtehuset. Aarhus Offentlige Slagtehus ansatte derfor selv slagtersvende, der skulle stå for kødproduktionen til blandt andet byens slagterforretninger.

¹²⁹ Holleufer, 1995, 39-40

¹³⁰ Dybdahl, 1986, side 27

¹³¹ Holleufer, 1995, side 42

¹³² minegendom.net - 1927,1940,1947,1944

Aarhus Offentlige Slagtehus begyndte at eksportere til lande, der havde andre krav til kødkontrol, og slagtehuset tekniske udstyr så derfor store ændringer i denne periode. Ligeledes begyndte en større specialisering i slagtning af kreaturer. På denne måde var slagtehuset godt forberedt, da Danmark gik med i EF i 1972.¹³³

I 1999 omdannede man Aarhus Offentlige Slagtehus til Århus Slagtehus A/S. I dag bliver der stadig slagtet omkring 1000 kreaturer hver uge og kødet bliver sendt til videre forarbejdning i Vejle¹³⁴ Den aktive del af slagtehuset befinder sig i de nyere bygninger på den sydlige del af slagtehusets grund og i mange af de resterende bygninger er kreative miljøer flyttet ind.¹³⁵

Sydhavnen under 2. verdenskrig

Thorkild Juncker

Aarhus blev som resten af Danmark besat 9. april 1940, og også i Aarhus var de første krigsår relativt rolige. Natten til den 24. september 1942 blev der af allierede flyvere imidlertid kastet bomber over Aarhus. I Aarhus Amtstidende kunne man om morgenen læse, at "nogle bygninger i den sydøstlige bydel" var blevet ramt.¹³⁶ Det var Aarhus Oliefabriks A/S' anlæg på Sydhavnen der klokken 03.50 var blevet ramt af seks sprængbomber. De materielle skader var meget omfattende, men ingen personer kom alvorligt til skade.¹³⁷ Målet var ikke oliefabrikken, men de 22 tyske skibe, der lå i havnen.¹³⁸

Datidens rygter om oliefabrikken og dennes direktør var mange og ikke særlig flatterende i det besatte Aarhus, og selvom bomberne ikke var tiltænkt oliefabrikken, forstærkede bombningen kun rygterne.¹³⁹ Direktør Thorkild

¹³³ Holleufer, 1995, side 44-48

¹³⁴ landbrugsavisen.dk - 10. juni 2018 - - Veganere våger ved slagtehus: Det er køernes holocaust

¹³⁵ [Jyllandsposten](http://jyllandsposten.dk) - 9. januar 2016 - Aarhus Slagtehus frygter lukning

¹³⁶ Fode, 2005, side 86

¹³⁷ Rigsarkivet: Århus Oliefabrik, pakkenummer 360, Særnummer af Oliepressen i anledning af Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum

¹³⁸ Fode, 2005, side 88

¹³⁹ Fode, 2005, side 86-87

Juncker blev i 1947 idømt to års fængsel. Juncker havde på daværende tidspunkt allerede siddet varetægtsfængslet siden 5. maj 1945, og dommen blev derfor betragtet som udstået. Sigtelsen lød på landsskadelig virksomhed og politiadvokaten var mest interesseret i Junckers relation til flere medlemmer af det Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP), samt hans villighed til at tilpasse sig 'Det Nye Europa', som en tysk sejr ville medføre.¹⁴⁰ Juncker havde i de første år af besættelsen troet på, at Tyskland ville vinde krigen. Derfor havde han også gjort sig tanker om, hvordan Danmark, og ikke mindst Aarhus Oliefabrik A/S bedst muligt kunne tilpasse sig den kommende handelssituation i Europa.¹⁴¹ Aarhus Oliefabrik A/S var under krigen hård ramt af manglende import af frø og kerner,¹⁴² og der kan argumenteres for, at det var Aarhus Oliefabrik A/S' forsyningsproblemer, der var motivet bag Junckers politiske virksomhed under besættelsen. Dog skal det siges, at Juncker sympatiserede med de økonomiske og arbejdsstrukturelle tankegange, der også var en del af den nazistiske ideologi.¹⁴³

Om direktør Thorkild Juncker var nazist eller blot sympatiserede med dele af den nazistiske ideologi, er der stadig mange forskellige bud på, selvom man i Aarhus under og umiddelbart efter besættelsen ikke var i tvivl om direktørens status som krigsforbryder og tysksindet.¹⁴⁴

4. juli 1944

Bombesprængningerne på oliefabrikken var ikke den eneste katastrofe, Aarhus' Sydhavn oplevede under besættelsen. Tirsdag den 4. juli 1944 klokken 13.47 steg en stor røgsøjle op fra havnen.¹⁴⁵ Et tysk transportskib lastet med 150 tons ammunition var eksploderet. Skibet lå i bassin 4 tæt ved Korn- og Foderstof Kompagniets anlæg (det nuværende DLG). Havnearbejdere var, da skibet

¹⁴⁰ Berlingske Tidende - 25. maj 1946, *Dir. Juncker hævder, at han var tilfældig Gæst paa Broholm*

¹⁴¹ Lauridsen, 2007, side 429

¹⁴² Kragelund, 1996, side 87

¹⁴³ Lauridsen, 2007, side 428

¹⁴⁴ Erhvervsarkivet, Århus Oliefabrik, pakkenummer 58

¹⁴⁵ Aarhus Stiftstidende - 5. juli 1944 - *Mange dræbt, Hundreder saaret ved Katastrofen*

eksploderede, ved at losse ammunition fra nogle transportvogne. Ved eksplosionen fløj antændte granater ned i disse transportvogne, som derefter også eksploderede.¹⁴⁶ Trykbølgen fra eksplosionen var så stor, at omkring halvdelen af butiksruderne i Midtbyen sprang, flere gavle blev trykket ind i bygningerne og braget kunne høres langt væk, eksempelvis på Mols på den anden side af Aarhusbugten.¹⁴⁷

De materielle skader var mest omfattende på havnen. Vandtrykket fra eksplosionen var så kraftigt, at det slyngede et andet transportskib på land, hvor det ramte nogle pakhuse på modsatte side af bassinet. Transportskibet havde 180 tons ammunition ombord, men eksploderede heldigvis ikke.¹⁴⁸ Mange pakhuse og lager- og industribygninger blev hårdt medtaget af eksplosionen og på havnen kunne der måles terrænforskelle på op til en meter.¹⁴⁹ Mange af Domkirkens blyindfattede ruder blev knust og nogle af de resterende ruder måtte afmonteres da de hang faretruende ud over fortovet. Mange steder i byen kunne man efterfølgende finde projektiler og granater, der var blevet slynget ind over byen. I Aarhus Stiftstidende blev man dagen efter opfordret til at ringe til politiet, i stedet for at fjerne dem selv.¹⁵⁰ En del af de projektiler, der blev sendt ind over byen, startede brande og på grund af den store fare i hele byen blev luftalarmen sat i gang klokken 14.15 og stoppede først klokken 18.35.¹⁵¹ Redningsarbejdet begyndte umiddelbart efter eksplosionen og varede i mere end en uge, hvor selv natten blev taget i brug for at lede efter savnede.¹⁵²

Værst var selvfølgelig personskaderne. Mellem 200 og 300 personer blev såret og langt de fleste af dem var havnearbejdere. Mange blev indlagt på hospitalerne, og først et år efter ulykken blev den sidste patient Frederik Jensen udskrevet.¹⁵³

¹⁴⁶ Aarhus Stiftstidende - 3. juli 1994 - *Braget der rystede Århus*

¹⁴⁷ Aarhus Stiftstidende - 5. juli 1944 - *Mange dræbt, Hundreder saaret ved Katastrofen*

¹⁴⁸ Aarhus Stiftstidende - 3. juli 1994 - *Braget der rystede Århus*

¹⁴⁹ Dahlberg, 2014, side 77

¹⁵⁰ Aarhus Stiftstidende - 5. juli 1944 - *Mange dræbt, Hundreder saaret ved Katastrofen*

¹⁵¹ Dahlberg, 2014, side 79-80

¹⁵² Dahlberg, 2014, side 82

¹⁵³ Aarhus Stiftstidende - 3. juli 1945 - *Et af Katastrofens Ofre ligger endnu paa Hospitalet*

Skønt uenighed om antallet af omkomne i senere beretninger om ulykken, bragte Aarhus Stiftstidende den 3. juli 1994 en liste med navnene på de 34 personer, der omkom under ulykken eller af følgeskader.¹⁵⁴ En af disse blev aldrig identificeret, da ingen kunne genkende ham og det formodes, at han var udenbys.¹⁵⁵ Ud fra politirapporten lavet 10. august 1944 kan det læses, at det kun var mandens arm, der var tilbage og at tatoveringen på armen ikke førte til nogen genkendelse.¹⁵⁶ 12 personer var i tiden efter katastrofen meldt savnet. Ligeledes var 12 af de fundne lig så ilde tilredt, at de ikke kunne identificeres enkeltvis. Derfor formoder man, at disse savnede personer var de 12 uidentificerbare lig. De fik en samlet grav på Vestre Kirkegård.

Fra tysk side blev det meddelt, at tre tyskere var omkommet eller såret og tre var savnet.¹⁵⁷ Hvorvidt disse tal er korrekte er der senere blevet sået tvivl om.¹⁵⁸ Ligeledes har der været meget diskussion om årsagen til ulykken. En tysk rapport meddelte, at "Ekspllosionen skyldes Sabotage" fra "den kommunistiske Sabotagegruppe". Ifølge den tyske rapport skulle eksplosionen have været udført efter klokken 14.00, da der på dette tidspunkt var opfordret til strejke fra kommunistisk side. Af uklare årsagerne skete eksplosionen dog før klokken 14.00 og det meddeles i rapporten, at sabotørerne selv omkom under eksplosionen og at der derfor ikke blev tale om yderligere foranstaltninger.¹⁵⁹ De overlevende havnearbejderne mente dog selv, at katastrofen blev udløst af en defekt granat, der var gået af under flytningen fra transportvogn til skib.¹⁶⁰

Aarhus Havn var i den sidste del af krigen blevet den vigtigste transithavn i Danmark. Soldater og gods, herunder en del ammunition, blev fragtet fra Tyskland med tog til Aarhus, hvorefter det blev omlastet til de tyske

¹⁵⁴ Denne liste stemmer overens med en liste udarbejdet af politiet i Aarhus. Denne kan findes i Besættelsesmuseets arkiv, 4H - 4. juli - katastrofen, Århus, mappe 44-7

¹⁵⁵ Demokraten – 22. juli 1944 - *Den ukendte Sømands Bisættelse i Gaar* + Aarhus Stiftstidende - 3. juli 1994 - *Braget der rystede Århus*

¹⁵⁶ Besættelsesmuseets arkiv, 4H - 4. juli - katastrofen, Århus, mappe 44-7: Rapport fra kriminalpolitiet i Århus, 10. august 1944,

¹⁵⁷ JPÅrhus – 4. juli 2004 - *Den værste dag*

¹⁵⁸ Aarhus Stiftstidende - 2. juli 1994 - *Den varme dag i juli 1944* + JPÅrhus – 26. februar 2002 - *4. juli 1944 - Den store katastrofe 1*

¹⁵⁹ Andréen, 1945, side 313

¹⁶⁰ Andréen, 1945, side 313-314

skibe. De aarhusianske myndigheder havde givet udtryk for, at den store intensivering af farligt materiale skabte bekymring. Denne henvendelse blev dog aldrig taget op, før ulykken indtraf.¹⁶¹

På trods af at katastrofen var den værste i Aarhus' historie kunne det have endt langt værre. Et projektil fra eksplosionen ramte en gasbeholder på Aarhus Gasværk. Projektilet lavede hul i beholderen og gassen strømmede ud, og blev antændt. Seks mænd fra Belysningsvæsenets Fabriksluftværn meldte sig til at forsøge at afværge en yderligere eksplosion. Ved at lukke vand ind i beholderens vandlåse kunne gassen roligt sive ud og forbrænde uden, at trykket i beholderen steg og eksploderede.¹⁶²

Sydhavnen i dag

Mange af Sydhavnens erhverv findes i dag kun i historiebøgerne. På grund af Sydhavnens mange forandringer står der intet tilbage fra ridehuset, trankogeriet, badeanstalterne, salt- og cinderfabrikken, kalkværket eller svineslagteriet.

Nord for Jægergårdsgade har energiforsyningens indtog på Sydhavnen i midten af 1800-tallet og dets forsvinden i midten af 1990'erne været styrende for forandringerne. Da energiproduktionen blev fjernet fra det centrale Aarhus blev der skabt et brud i Sydhavnens historie. Bruddet bevirkede, at området, specielt nord for Jægergårdsgade, i dag kan synes usammenhængende og fragmenteret, da kun en lille del af energiproduktionens bygninger står tilbage.

Sammen kan de tilbageværende bygninger fortælle den samlede historie om energiforsyning i Aarhus. Som et levn af Aarhus' første store skridt ind i den moderne tidsalder står bygningen på Kalkværksvej 7, som i dag huser kunstgalleriet "The House". Bygningen er den ældste af de tilbageværende bygninger på hele Sydhavnen, men hvornår den præcis er fra, er uklart. Ifølge kulturministeriet og Aarhus kommunes bygningsvurdering og anbefaling fra 2015 om Midtkraftgrunden er bygningen dateret til 1908.¹⁶³

¹⁶¹ Dahlberg, 2014, side 77

¹⁶² Aarhus Stiftstidende - 5. juli 1944 - *Mange dræbt, Hundreder saaret ved Katastrofen*

¹⁶³ kulturarv.dk - FBB - Kalkværksvej 7 + Aarhus Kommune, 2015, Midtkraftgrunden

Bygningen består af en hovedbygning og en tilbygning og sammenlignet med andre industribygninger fra begyndelsen af 1900-tallet, synes specielt hovedbygningen ældre. Ydermere findes der et kort over området fra 1904, hvorpå der er indtegnet en bygning af tilsvarende størrelse med samme placering.¹⁶⁴ Bygningen har ifølge kortet to dateringer henholdsvis 1853 og en tilbygning fra 1880. Ved at sammenligne forskellige kort og byggesager kan det med stor sikkerhed fastlægges, at bygningen fra 1853 er den samme, som den hovedbygning der i dag kan ses på Sydhavnen. Ifølge kortet fra 1904 har bygningen være brugt som rense- og retorthus. På minejendom.net findes der en byggesag fra 1908, hvori der findes tegninger af et rensehus på Kalkværksvej. Den kommunale datering skyldes med al sandsynlighed denne byggesag, men facaden på tegningen stemmer dog ikke overens med bygningens proportioner i dag.¹⁶⁵

Aarhus Elektricitetsværk blev som tidligere nævnt placeret på Sydhavnen lige ved siden af Aarhus Gasværk og de to fik fællesadministration under Aarhus Belysningsvæsen. Den markante bygning på Spanien 19 blev opført i 1936 for at huse denne administration. Bygningen findes stadig på Sydhavnen og er en af de bedst bevarede bygninger på den nordlige del af Sydhavnen.

Umiddelbart bagved belysningsvæsenets bygning ligger et måler- og regulatorhus på Kalkværksvej 11A-B. I den kommunale bygningsvurdering og anbefaling om Midtkraftgrunden er der ikke opgivet en datering for bygningen og på kulturarv.dk er bygningen dateret til 1908.¹⁶⁶ På minejendom.net kan bygningens plantegninger findes, hvorved elektricitetsværkets måle- og regulatorhus kan dateres til 1953.¹⁶⁷

I 1950 blev interessentskabet Midtkraft oprettet og overtog belysningsvæsenets funktion og produktion. Midtkraft kom til at blive et af de mest markante foretagender på Sydhavnen og udvidelser og ombygninger

¹⁶⁴ Aarhus gasværk og dets 50-aarige udvikling, 1905, side 15

¹⁶⁵ minejendom.net - Kalkværksvej 10

¹⁶⁶ Aarhus Kommune, 2015, Midtkraftgrunden + kulturarv.dk - FFB - Kalkværksvej 11a

¹⁶⁷ minejendom.net - Spanien 19 - 1953

kom i høj grad til at præge Sydhavnens fysiske forhold. Rester fra dette foretagende er blandt andet Kulbroen fra begyndelsen af 1950'erne. Kulbroen blev opført af Midtkraft og er den eneste bebyggelse på Sydhavnen, der fortæller noget om Midtkrafts daværende størrelse. Foruden kulbroen opførte Midtkraft også et spaltgasværk i 1969, der i dag huser Udstillingsstedet Spanien 19c.

På trods af at de tilbageværende bygninger kan virke spredte og enkeltstående, fortæller de samlet set historien om energiproduktionens udvikling i Aarhus helt tilbage fra midten af 1800-tallet og frem til slutningen af 1990'erne. Netop bygningernes spredte placeringer viser energiproduktionens daværende fysiske omfang, hvor området både rummede gasværk, elværk og kraft/varmeværk.¹⁶⁸

En langt større del af bygningerne syd for Jægergårdsgade er blevet bevaret. Restaurant Kohalen, stald- og lagerbygninger samt de oprindelige administrationsbygninger er i dag spor af det slagtemiljø, der har ligget på Sydhavnen siden 1895. På trods af, at slagteriet i dag kun holder til i den sydligste del af området, står mange af slagtehusets ældre bygninger tilbage som et sammenhængende industriområde. Disse bygninger er på lige fod med Kalkværksvej 7 og Spanien 19c i dag hjemsted for et stort innovativt og kreativt miljø.

Foruden de kreative miljøer og medarbejderne på de tilbageværende industrier har Sydhavnen også de seneste 20 år været hjemsted for forskellige tilbud til socialt udsatte. Omkring 350 udsatte aarhusianere er brugere af Sydhavnens forskellige tilbud.¹⁶⁹ De sociale tilbud, de kreative miljøer og den tilbageværende industri er i dag det, der præger Sydhavnen og skaber liv.

¹⁶⁸ Aarhus Kommune, 2015, Midtkraftgrunden

¹⁶⁹ Kort beskrivelse til møde med Advisory Board den 26. september 2016 vedr. Sydhavnens udvikling, 2016, udleveret af Ove Abildgaard afdelingsleder af Værestedet

Midtkraftgrunden set fra kulbroen. På billedet ses de ovennævnte bygninger. Foto: 2019, Larsen og Nordstrøm

Konklusion

Ved at bruge Sydhavnen som et prisme, kan man gennem dennes udvikling få fortællingen om Aarhus' udvikling fra købstad til storby. 1800-tallets stigende befolkningstæthed i Aarhus gjorde, at mange industrier flyttede uden for byen. Sydhavnen udviklede sig på denne måde fra et mere eller mindre uudnyttet område til et område, der husede stærk voksende industri. Erhvervene på Sydhavnen har rent økonomisk haft stor betydning for Aarhus og har ligeledes være arbejdsplads for en stor del af aarhusianerne. Foruden virksomhedernes økonomiske og industrielle betydning, besidder de ligeledes en stor kulturhistorisk værdi. Nedslagene i disse industriers historie giver samlet set fortællingen om de mange forbedringer, som udviklingen fra provins til storby krævede i forbindelse med lys, varme, transport, hygiejne og sundhed.

Selvom Sydhavnen i dag kan synes usammenhængende, fortæller netop denne mangel på sammenhæng om et af områdets største brud. Forandringerne på Sydhavnen er styret af industriens udvikling og Sydhavnen oplevede de to største brud da industrien kom til området med industrialiseringens indtog og forlod det igen med indgangen i det senmoderne samfund. Bruddene er i dag en del af Sydhavnens identitet, der både indeholder historien om de tunge industriers storhed og nedgangstid. Ligeledes bliver Sydhavnens nyere historie skrevet af de kreative miljøer og de socialt udsatte, der i dag holder til i de fysiske kulturspor, der vider om industrialiseringens betydning for Aarhus.

I samarbejde med Dansk Center for Byhistorie og Den Gamle By er der ligeledes udarbejdet et inspirationsmateriale om Sydhavnen. Inspirationsmaterialet bygger på denne rapport, men fortæller Sydhavnens historie i en kortere og mere tematisk version. Til de interesserede kan dette inspirationsmateriale findes på [Museum Aarhus' hjemmeside](#).

Litteraturliste

Arkivmaterialer og kilder

- Aarhus byråds journalsager på aarhusarkivet.dk
 - [Byrådsjournal nr. 433-1896](#)
 - [Byrådsjournal nr. 144-1886](#)
 - [Byrådsjournal nr. 162-1930](#)
 - [Byrådsjournal nr. 261-1877](#)
 - [Byrådsjournal nr. 73-1899](#)
 - [Byrådsjournal nr. 196-1868](#)
 - [Byrådsjournal nr. 252-1895](#)
 - [Byrådsjournal nr. 262-1903](#)
 - [Byrådsjournal nr. 397-1915](#)
 - [Byrådsjournal nr. 39-1907](#)
- Arkivmateriale fra Den Gamle By
 - Besættelsesmuseets arkiv
 - 4H - 4. juli - katastrofen, Århus, mappe 44-7: Rapport fra kriminalpolitiet i Århus, 10. august 1944
 - Museum Aarhus
 - Århus Gasværk (Materialet stammer fra 1979-80)
- Erhvervsarkivet
 - Arkivskaber: Århus Kalkværk
 - Arkivserie: Diverse materialer. Pakkenummer: 95
 - Forhandlinger med Skanderborg, Horsens og Djursland kalkværker.
 - Arkivskaber: C.L. David
 - Arkivserie: Materiale vedr. oprettelse af A/S Århus Oliefabrik (1918 - 1918) Pakkenummer: 54

- Arkivskaber: Århus Oliefabrik
 - Arkivserie: Korrespondance med Otto Mønstedts Fabrikker.
Pakkenummer: 80
 - Memorandum, 23. juli 1915
 - Arkivserie: Sager vedr. Århus Oliefabriks historie (1871 - 1945) Pakkenummer 58
- Rigsarkivet
 - Arkivskaber: Århus Oliefabrik A/S
 - Arkivserie: Foto (1937-1972)
 - ÅO 100 år 1971. Pakkenummer: 360
 - Særnummer af Oliepressen i anledning af
Aarhus Oliefabrik A/S 100 års jubilæum
- Aarhus Stadsarkiv
 - Arkivskaber: Århus Kommune, Århus Belysningsvæsen
 - Arkivserie: Korrespondance m.m. vedr. I/S Midtkrafts
tilblivelse (1947 - 1950) Pakkenummer: 246
 - Arkivskaber: Århus Kommune, Århus offentlige Slagtehus
 - Arkivserie: Diverse materiale fra udvalget for opførelse af
det offentlige slagtehus (1894 - 1896) Pakkenummer: 354
- Personligt udleverede kilder
 - AarhusKarlshamn AB – affotografering af Aarhus Oliefabrik A/S’
dåbsattest – Det originale dokument er blevet overlevet til Den
Gamle By
 - Afdelingsleder af Værestedet Ove Abildgaard – Kort beskrivelse til
møde med Advisory Board den 26. september 2016 vedr.
Sydhavnens udvikling.

Aviser

- Berlingske Tidende
 - *Dir. Juncker hævder, at han var tilfældig Gæst paa Broholm* - 25. maj 1946
- Demokraten
 - *Den ukendte Sømands Bisættelse i Gaar* - 22. juli 1944
- Jyllands-Posten
 - *Aarhus sønder Badeanstalt ved den gamle Sømfabrik* – 22. marts 1909
 - *Aarhus Slagtehus frygter lukning* – 9. januar 2016
 - *Den værste dag* - 4. juli 2004
 - *4. juli 1944 - Den store katastrofe* 1- 26. februar 2002
- LandsbrugsAvisen
 - *Veganere våger ved slagtehus: Det er køernes holocaust* – 10. juni 2018
- Aarhus Stiftstidende
 - *Aarhus* – 15. juli 1850
 - *Bekjendtgørelser* – 22. september 1850
 - *Aarhus kommunale Folkebadeanstalt* – 22. marts 1909
 - *Off. Bekendtgørelser* - 29. oktober 1926
 - *Hvor det nye Elektricitetsværk skal ligge* - 25. april 1927
 - *Salt* – 19. juni 1855
 - *Midtkraft starter byggeri til 62 mill. kroner i Aarhus* - 28. februar 1957
 - *Forhandlingerne om Midtkraft sprængt* - 16. september 1949
 - *Ugiftig gas i Århus* - 24. oktober 1969
 - *Svinefedt* – 9. oktober 1871
 - *Diskussionen* – 11. februar 1916
 - *Retslige Bekendtg.* – 19. juli 1916
 - *Mange dræbt, Hundreder saaret ved Katastrofen* - 5. juli 1944
 - *Braget der rystede Århus* - 3. juli 1994

- *Et af Katastrofens Ofre ligger endnu paa Hospitalet*- 3. juli 1945

Bibliografi

- Andréson, G. 1945, *Aarhus under Besættelsen*, 3. Opl. edn, Aarhus.
- C. Langballe & Søren Aarhus 1834 - 1. Maj - 1934, 1934, (S.n.), Aarhus.
- Dahlberg, R. 2014, *Danske katastrofer: atombomben i Valby og andre dramatiske hændelser*, 1. udgave edn, Gyldendal, Kbh.
- Degn, O. 1970, *Da det var nyt i Århus: set i illustrerede tidsskrifter 1876-1940*, Universitetsforlaget i Aarhus.
- Dybdahl, A. & Århus Byhistoriske Udvalg 1986, *Det talte man om -: rids fra Århus i 100 år*, Århus Byhistoriske Udvalg, Århus.
- Fode, H. 2005, *Århus besat*, Århus Byhistoriske Fond, Århus.
- Gejl, I. & Århus Byhistoriske Udvalg (eds) 1991, *De skabte Aarhus*, Århus Byhistoriske Udvalg, Århus.
- Gejl, Ib (red.): *Århus. Byens historie*, 2: 1720-1870. (Århus Byhistoriske Udvalg, 1997), *Historie Jyske Samling*.
- Gejl, Ib (red.): *Århus. Byens historie*, 3: 1870-1945. (Århus Byhistoriske Udvalg, 1998), *Historie Jyske Samling*.
- Gierlev, F. 1930, *Aarhus Elektricitetsværk*, Aarhus
- Holleufer L. og Engell R. & Århus Bymuseum, 1995, *Slagtehuset: en offentlig servicevirksomhed i 100 år*
- Holstein Rathlou, V.J.v. 1920, *Aarhus: Historisk-topografisk Beskrivelse med Biografier: I-II.*, Aarhus
- Jakobsen, R.S. 2014, *Det kaotiske kød*: Rapport om kødkontrollens historie i Aarhus i perioden 1860-1914.
- Jensen, P.K., Sejv, E. & Søgaard, H. 1937, *Aarhus Handelsforening (Aarhus Handelsstandsforening) 1862-1937*, Aarhus.
- Jørgensen, K.O.B., 1975, *Milepæle i elektricitetens historie*, I/S Midtkraft.

- Knudsen, J.C. & Byraadets Udvalg Aarhus Slagtehus og Kvægtorv. [1920], *Aarhus offentlige Slagtehus 1895-1920: Udg. af Byraadets Udvalg for Aarhus offentlige Slagtehus og Kvægtorv*, (Aarhus).
- Korr Johansen, E. & Århus Byhistoriske Udvalg 1990, *Fra åhavn til kysthavn: Århus havns historie til 1914*, Århus Byhistoriske Udvalg, Erhvervsarkivet, Århus.
- Korr Johansen, E., Århus Byhistoriske Udvalg & Erhvervsarkivet 1994, *Fra kysthavn til storhavn: Århus havns historie 1915-1995*, Århus Byhistoriske Udvalg, Erhvervsarkivet, Århus.
- Kragelund, P. & Aarhus Oliefabrik 1996, *Aarhus Olie 1871-1996*, Aarhus Oliefabrik, Århus.
- Lauridsen, J.T., (ed) 2007, *Over strengen - under besættelsen*, 1. udgave edn, Gyldendal, Kbh.
- Midtkraft, årsberetning 1974/75
- Midtkraft 2000, *Midtkrafts verden: Midtkraft fejrer jubilæum 1950-2000*, 2000, Midtkraft, Århus.
- Muchitsch, A. (1951), *Århus Elværk: 1901-12. februar - 1951*, Århus.
- Nielsen, R. 1959, *Aarhus i fyrreterne*, Ny udgave med oplysende noter / af Emanuel Sejr edn, Universitetsforlaget, Århus.
- Paludan, H. 1998, *Århus bys historie: fra vikingetid til nutid*, 3. reviderede udgave, 1. oplag edn, Husets Forlag, Århus.
- Rasmussen, Preben. 1990-91, *Private søbadeanstalter ved Århus i 1800-tallet*, i Århus Stifts Årbøger, 75. bind, Historisk Samfund
- Sejr, E. 1937, *Træk af Aarhus Havns Historie*, Aarhus Stiftsbogtrykkerie, Århus.
- Sejr, E. 1960-61, *Gamle Århusgader: Udg. af Århus byhistoriske Udvalg: 1. -2: samling*, Universitetsforlaget, Aarhus.
- Sport og Fritid, 2007, *Rapport om Århus kommunes havbade*, Århus
- Steenstrup, N.V. 1954, *Fra grueild til gas billeder ved en hundredårsdag: Gasværket i Århus 1855-1955*, Århus Belysningsvæsen, Århus

- Søholm, D. & "Den Gamle By" Danmarks Købstadmuseum 2016, *Made in Aarhus*, Aarhus Universitetsforlag, [Aarhus].
- Thomsen, B. K. 2015, *Sydhavnens kulturhistorie*, Aarhus Kommune, Aarhus Stadsarkiv, Aarhus
- *Aarhus Gasværk og dets 50-årige Udvikling*, 1905, Aarhus.
- Aarhus Privatbank, 1901, 1905, 1906, 1907, 1908, 1912, 1913, 1943, *Aarhus Vejviser*, De Forenede Bogtrykkerier, Aarhus

Web – Senest besøgt januar 2019

- <http://danmarkshistorien.dk>
- <http://ddb.byhistorie.dk/koebstaeder/by.aspx?koebstadID=74>
- <https://byggesager.aarhuskommune.dk>
- <https://www.kulturarv.dk/fbb/index.htm>
- <http://uniscrap.dk/historien-bag-uniscrap-a-s.aspx>
- [http://denstoredanske.dk/It, teknik og naturvidenskab/Kemi/Petrokemi-Jordolie, benzin og asfalt](http://denstoredanske.dk/It,_teknik_og_naturvidenskab/Kemi/Petrokemi-Jordolie,_benzin_og_asfalt)
- <http://www.oma.dk/vores-historie/>
- <https://slks.dk/kommuner-plan-arkitektur/bevaringstemaer/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/aarhus-oliefabrik/>
- <https://www.wakeupcopenhagen.com/about-the-wakeup-hotels/news/budget-hotel-wakeup-opened-in-aarhus/#/search>
- <http://kohalen.dk/kohalens-historie/>
- <https://aarhus.dk/media/15926/bilag-53-aarhus-kommunes-bygningsvurdring-og-anbefaling.pdf>